

УДК 271

Юлія Гуцалюк, Оксана Свідерська

ЗАГАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ТА БАЗОВІ ПРИНЦИПИ СТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ МОНАСТІРІВ

У статті аналізуються основні умови та особливості утворення перших українських монастирів. Розглядаються основні види монастирів, особливості життя та діяльності монахів, зокрема їх роль у релігійному житті. Аналізується значення віротерпимості та послухності у розрізі релігійного світу.

Ключові слова: аскеза, монастир, монах, послушництво, куколь, постриження.

Монастирі – це окремі поселення, в яких мешкають монахи, або ченці, тобто люди, які зреклися радощів і споку земного світу і присвятили своє життя служінню Богові. Монастир може розташовуватися у місті, і навіть у центрі великого міста, як Києво-Печерська лавра, а може стояти у лісовій глушині за багато кілометрів від найближчого села, як Софроніївський монастир на Сумщині. Але в обох випадках – це особлива громада, відділена монастирським муром від довколишнього світу, яка живе за власними законами.

Актуальність теми полягає в тому, що феномен українських православних монастирів належить до тих об'єктів релігієзнавчої проблематики, всебічний, системний, комплексний філософсько-релігійний та історико-культурологічний аналіз яких з різних причин в Україні ще не здійснено, хоч їх історія нараховує близько тисячі років. Саме тому на сьогодні є актуальним дослідження українських православних монастирів як релігійного феномену, який здійснив величезний вплив на хід історії та на соціокультурний розвиток українського народу. Під різними приводами з історії вітчизняних монастирів вилучалося все, що нагадувало про їх самотній шлях, національну специфіку, україноцентричну позицію, участь у захисті православ'я, що збіглося з рухом за національну незалежність українців. Як наслідок, про цілі напрями діяльності православних монастирів серед українського народу в минулому до нащадків доходили лише фрагментарні, національно та культурно знебарвлені відомості. Тому актуальним є дослідження феномену монастирів як позитивного явища в соціальному, культурному та релігійному житті українського соціуму.

Виразно наукова увага до діяльності інституту чернецтва починає проявлятися на початку XIX ст. До кола російських вчених, які об'єктом наукових досліджень обрали православну церкву, монастирі України, а також духовну спадщину вчених кіл церковно-монастирського середовища слід віднести Є. Болховітінова, І. Чистовича, К. Харламповича, М. Кояловича, П. Казанського та ін. Джерелознавчі та історичні розвідки належать С. Соловйову, який в своїй праці «История России с древних времен» значну увагу приділив дослідженню українських православних монастирів як самобутнього інституту.

Новизна цієї роботи полягає у дослідженні українських православних монастирів як релігійного феномену.

Терміни «монастир» і «монах» запозичені з давньогрецької мови й означають: «монастир – відлюдне житло або місце»; «монах – самітник-одинак». Українські слова «чернець» і «черниця» походять від чорного кольору одягу, який носять насельники монастирів.

Монастирі відомі не тільки в християнстві, а й в інших релігіях, які протиставляють земному небесне, вчать про спасіння безсмертної людської душі й про те, що чекає її за межею земного існування. Відтак до монастирів приходили задля порятунку душі через молитви і піст. У буддизмі монастирі з'явилися ще у V ст. до н. е. У ісламі ж монастирі містиків-суфіїв з'явилися досить пізно – аж у IX–X ст. У християнстві монастирі мають православні, католики, а також деякі монофізитські напрямки, наприклад Вірмено-Григоріанська Церква.

У християнстві батьківщиною чернецтва і монастирів вважається Північна Африка, точніше територія Єгипту. Як це не дивно, але там чернецтво зародилося не серед священиків чи проповідників ранньохристиянських общин, а серед простих мирян. Люди різного походження, різного соціального стану – бідні й багаті, неписьменні й освічені, селяни, римські легіонери й патриції, грецькі купці, астрологи й філософи – всі ті, кому набридло їхнє мирське життя, кидали свої сім'ї, майно, службу, поривали всі соціальні зв'язки і йшли в безлюдні пустелі в пошуках цілковитої самотності, щоб присвятити своє життя Богові. Після цього вони провадили життя в каятті, смиренні, цноті й безперервних молитвах, тобто в аскезі. Так з'явився рух аскетів. Слово аскеза в перекладі з давньогрецької означає вправа, подвиг. Така «духовна гімнастика» властива багатьом релігіям, але особливого розвитку вона набула саме в ранньому християнстві. З III ст. цей рух став масовим: все більше й більше християн-анакоретів [1, с. 13] зрікалися світу й селилися у відлюдних місцях уздовж берегів річки Ніл, на її островах, у пустелях Єгипту, Сирії та Малої Азії. У IV ст. тільки в Єгипті загальна кількість анакоретів сягнула 24 тис. осіб. Центром цього руху була область Фіваши на півдні Єгипту.

Правила монастирського життя були досить суворими. Чернець зрікався світу, давав обітницю безшлюбності й беззаперечного послуху. Таке життя Церква вважала ідеальним служінням Богу й запорукою не лише індивідуального спасіння, а й спасіння всього народу. Згідно з православною традицією, що йде з Візантії, ченці – це «чини ангельські на землі» і навіть «непоховані мерці»! Згідно з православним віровченням праведний монах після смерті стає ангелом. Ангельська ієрархія нараховує дев'ять ангельських ликів, тож монахи належать до шостого з них.

Людина, яка прийняла рішення стати ченцем, проходила через обряд постригу, що символізував повне зречення від гріховного світу й відмову від власної волі. Під час цього обряду ігумен вистригає хрестоподібно волосся на голові послушника на знак посвячення його Ісусу Христу. Послушник стоїть босим і без пояса. Під час обряду йому дають нове ім'я, яке знаменує остаточний відхід від світу. Постригу в ченці передуює послушництво – життя і праця в монастирі за менш суворими правилами. Той, хто постригся в ченці, вже ніколи не міг повернутися до світського життя, навіть якщо він постригся не з власної волі, а з примусу чи навіть під страхом смерті [1, с. 41]. Тих, хто намагався кинути чернече життя, тобто «розстригтися», на Русі віддавна презирливо називали «розстригами» і ставили на один щабель з розбійниками, злодіями, повіями та скоморохами: їх вважали за людей, не гідних бути повноправними й шанованими членами будь-якої громади.

Постриг у ченці називають малою схимою. Є ще й найвищий ступінь постриження – великий постриг, або велика схима, що передбачає життя в затворі, тобто в повній ізоляції з дотриманням особливо строгих правил і здійсненням додаткових подвигів: це може бути мовчальництво, особливо строгий піст, посилене моління тощо. Того, хто прийняв велику схиму, називають схимником. Тільки він має право носити куколь – гострокінцевий капюшон, що покриває голову і плечі. Усі ченці й черниці повинні носити однаковий одяг (ризу) чорного кольору. Тому на Русі їх часто називали «чорноризцями». У спілкуванні між собою вони звертаються «brate» або «sestro», а до старших – «otche» або «matinko».

У християнстві відомо два принципово відмінні типи монастирів: ідіоритмні, в яких кожен чернець живе відокремлено від усіх інших, і кіновіальні, в яких ченці живуть єдиною громадою і виконують загальне послушення. Абсолютна більшість монастирів – кіновіальні. Особиста

власність у монастирях відсутня. Живуть вони на пожертви вірних, а також за рахунок праці насельників монастиря – послушників і ченців.

На Русі віддавна є окремі монастирі для чоловіків і окремі – для жінок зі схожими правилами. Принципова відмінність між цими монастирями полягає в тому, що як у православ'ї, так і в католицизмі жінкам заборонено бути священиками й правити літургію, тому в жіночих монастирях службу Божу відправляють спеціально призначені для цього священики-чоловіки.

Для будь-якого ченця чи черниці найважливішими були і є три обітниць: безкорисливість, цнотливість й покірність. Поведінка члена чернецької громади регулюється статутом, який визначає чотири шляхи, які регламентують його життя: це дороги до храму, до трапезної, на послух і до келії. Кожен чернець має власне «келійне правило», яке визначає, скільки земних і поясних поклонів він має зробити щодоби, скільки молитов проказати до Ісуса Христа й до Богородиці. Схимники мали дотримуватися так званого «тисячного правила» – зробити 400 поклонів і проказати 600 молитов. Послушникові ж достатньо було 50 поклонів і 100 молитов щодоби. Зважаючи на стан здоров'я і власне бажання ченця, ігумен чи духівник може або полегшити келійне правило, або зробити його суворішим.

Чернець, попри його втечу від світу й бажання усамітнення – людина публічна, він завжди має бути на виду. Старші ченці контролюють не лише його одяг, поведінку і спосіб життя, а навіть думки. Ігумен монастиря, келар чи духівник обов'язково щодня обходять усі чернечі келії. У кожному монастирі є свій будильщик, який будить братію до служби Божої в храмі. Поведінку братії контролює ще й уставщик, який про все доповідає «керівникові» монастиря – настоятелю, ігумену чи архімандриту. Крім того, кожен чернець має стежити за своїми «колегами» і про все доповідати керівництву. В атеїстичній літературі це часто подають як доноси ченців один на одного – явище негативне й аморальне. Проте ще святий Василій Великий у своїх правилах обґрунтував необхідність дотримання такого звичаю. За його словами, хто не відкрив гріх свого брата настоятелю, той сам согрішив тричі: по-перше, він і на свою душу взяв гріх свого брата; по-друге, він вчинив гріх непослуху; і по-третє, не розповівши про гріх свого брата, він залишив його на шляху до нових гріхів, які призведуть до погибелі його душі.

Монастирський статут зобов'язує кожного неодмінно виконувати певний послух. Кожен чернець повинен жити тільки у своєму монастирі, вийти за межі якого чи перейти до іншого монастиря він має право лише з дозволу настоятеля. Проте в Русі-Україні завжди існувала проблема ченців, котрі пішли, а нерідко – просто втекли зі своїх монастирів і вешталися країною як звичайні жебраки. При цьому вони не боялися вмерти з голоду чи замерзнути на морозі, бо в Україні віддавна вважалося святою справою нагодувати й обігріти подорожнього, а особливо – духовну особу, ченця або черницю [2, с. 109].

Деякі ченці, які мали рідкісний чи видатний талант у якій-небудь сфері, змушені були мандрувати по різних монастирях упродовж усього свого життя, і часто не з власної волі. Найхарактернішим прикладом може бути киянин Данило Туптало (1651–1709 рр.), більше відомий як святий Димитрій Ростовський. Він був видатним церковним проповідником і письменником, твори якого дуже популярні серед православних і дотепер. За час своєї діяльності в Україні він був так чи інакше пов'язаний з багатьма монастирями. Своїм подвижницьким життям святий Димитрій Ростовський ніби підтвердив споконвічну істину про те, що людина – лише мандрівник на цій землі, який приходить з вічності і йде у вічність, а тому покликанням цього мандрівника є служіння не скороминущим людським потребам, а вічному добру.

Навіть нецерковними людьми давно зауважено, що для будівництва монастирів, як і храмів, вибирали особливі місця. І це були не просто панівні точки ландшафту чи краєвиди несказанної краси, т. зв. «місця сили». Це були святі місця – зони сприятливої геоенергетики. За давніх часів, коли людина була більше пов'язана з природою, вона сама добре відчувала такі природні урочища. Відтак утрадиційнилось закладати монастирі чи храми в місцях відкриття чудотворної ікони Єлецької Божої Матері збудовано однойменний монастир у Чернігові. Так само засновано Почаївський монастир на Волині, Крупицько-Батурицький, Домницький, Пустинно-Рихлівський, Глухівсько-Петропавлівський тощо. З чудотворною іконою Мовчанської Богородиці пов'язане виникнення двох монастирів: Софроніївського біля села Нова Слобода та Мовчанського в Путивлі [2, с. 123].

Перш ніж перейти до детального розгляду архітектурних особливостей українських монастирів, зупинимось на основних принципах монастирського будівництва на Русі. Тема ця для нашої науки поки ще нова і неосвоєна (хоча традиція будівництва українських монастирів сягає понад тисячу років!). Пояснюється це 70-літнім пануванням богоборчої комуністичної ідеології, під час якої не могло бути й мови про об'єктивне вивчення духовних явищ. Багато речей духовного плану не тільки не вивчалися, а й свідомо спотворювалися, фальсифікувалися. Так, наприклад, у численних архітектурознавчих працях 1950–1980 рр. можна прочитати про те, що регулярність у монастирському будівництві, тобто прагнення до геометрично правильного плану – це результат

проникнення «прогресивних світських гуманістичних тенденцій» у «зашкарубний (і негуманний) світ православної архітектури» [3, с. 6]. Насправді ж ця регулярність пояснюється зовсім інакше, вона виходить з Євангелія.

На щастя, у 1990-х рр., після падіння атеїстичної радянської імперії, з'явилась можливість для об'єктивного наукового вивчення монастирської архітектури [2, с.80]. Найважливіший висновок цих досліджень полягає у тому, що усі без винятку монастирі на Русі засновувались і будувались за єдиними канонами (правилами) Православної Церкви. Отже, і «початок життя» будь-якого монастиря, навіть якщо про нього зберіглося мало конкретних свідчень, ми можемо собі уявити відповідно до цих православних канонів.

Монастир – як осібножительний, так і спільножительний (кіновійний) –розпочинався з однієї-двох келій ченців чи пустельників, розташованих поруч з каплицею. Келії ці, у вигляді дерев'яних рублених хат, були настільки малі, що в них ледь могла проживати родина. З розширенням монастиря келії ставали більшими й різноманітнішими за архітектурою. Ченці жили в них не по одному, а по двоє-трьох. Старший з них спостерігав за молодими ченцями.

Після одержання благословенної грамоти архієрея на заснування монастиря, в ньому відразу ж будували храм, що різко змінював вигляд усього комплексу. У соборному храмі кожний монастир знаходив свій центр – ідейний і архітектурний. З появою храму з розкиданої, неупорядкованої забудови формувалася строго ієрархічна композиція. Храм панував над келіями як за розмірами (об'ємом і висотою), так і за розташуванням (у центрі) і за значенням. Собор богословський витлумачувався як земне небо чи Око Боже, а іноді – як образ Гроба Господнього. Тому споконвічне верховенство соборного храму неухильно зберігалось при всіх наступних перебудовах будь-якого монастиря. Про це свідчать усі збережені стародавні зображення і фотографії монастирів.

Якщо мав засновуватися мурований монастир, то посланець єпископа – священик у чині протоієрея або ієромонах – наказував «художникам» розмітити місце під майбутній монастир, по його периметру викопати траншею для закладання підмурків монастирської огорожі, підготувати камінь і вапно для мурування. Окремо готували чотири чотирикутні камені, на кожному з яких – по три ковані хрести. Кожен з цих каменів ставили над фундаментним ровом посередині східного, західного, північного й південного боків монастирської огорожі. Якщо засновували дерев'яний монастир, ровів по його периметру не викопували, а розмірювали територію і обкладали її колодами по периметру.

Відтак у центрі території майбутнього монастиря правлять літургію, під час якої священик кадить периметр монастирської огорожі, йдучи зі східного боку проти сонця. Під час молитов, які при цьому читають, обов'язково згадують ім'я ктитора, тобто благодійника монастиря. Потім увесь периметр монастиря окропляють святою водою. Далі кроплять закладний камінь на східному боці монастиря і з відповідною молитвою кладуть на вапні в рів, потім так само чинять і з закладними каменями на північному, західному та південному боках відповідно.

Спочатку монастирські будівлі, як правило, зводили з дерева й лише згодом заміняли мурованими з цегли чи каменю. Проте можемо з упевненістю стверджувати, що муровані храми монастирів будували точно на тих самих місцях, де стояли стародавні дерев'яні храми тієї ж присвяти – щоб «святе місце не залишилося пустим» .

Якщо ми уважно придивимося до планів великих монастирів, які мали по декілька храмів, то помітимо ще одну характерну рису: різнобій в орієнтації церков. За канонами Православної Церкви храм має бути звернений вітарем на схід. Але строго східну орієнтацію може мати тільки одна монастирська церква, а решта будуть звернені вітарами на північний схід або на південний схід під тими чи іншими кутами.

Іншою за значенням громадською будівлею спільножительного монастиря була трапезна – місце для спільних трапез братії. Братерські трапези мали глибокий духовний зміст, тому що, відповідно до послань святого Іосифа Волоцького, асоціювалися з Тайною вечерю. Тому трапезна ніколи не була й не сприймалася як суто утилітарна споруда. Вона тяжіла до собору, а не до хлібні, кухні й льодовні. Ідейне значення трапезної відбилося в побудові при ній особливої церкви. У більшості монастирів України традиційне розташування трапезної палати було біля південного фасаду головного монастирського собору (як у Києво-Печерській лаврі). Таке розміщення трапезної визначене особливостями монастирського розпорядку: братія направлялася на трапезу з собору; при цьому з правого боку біля входу в трапезну чернець, який очолював процесію, зупинявся і читав молитву.

Найважливішу роль завжди відігравала монастирська огорожа. Вона відмежовувала, огорожувала обитель від зовнішнього світу. Обов'язковим елементом забудови кожного монастиря була дзвіниця. Підбір дзвонів, від якого залежав тембр і характер звучання, був відмітною ознакою кожного монастиря: за звучанням дзвонів прочанин дізнавався про наближення до обителі задовго до того, як міг її побачити.

У перші століття християнства дзвонів взагалі не було. У Західній Церкві вони з'явилися й поширювалися з IV–IX ст., а в Східній – у IX–XII ст. Після офіційного поділу єдиної Церкви на Католицьку й Православну в останній було чимало противників дзвонів, які вважали їх ознакою католицизму. Тому на Русі дзвони повсюдно поширилися досить пізно – у XVI ст. До того для скликання братії до храму на молитву застосовували мідні, залізні й навіть кам'яні чи дерев'яні била чи клепала. Звук від удару по них заміняв раніше передзвін. Що ж стосується церковних дзвонів, то їх форма означає чашу, з якої ллються звуки, що несуть Божу благодать. Спершу дзвони не мали якогось усталеного місця розташування: їх підвішували на окремих перекладах, в арках дверей, у церковних банях, на монастирських брамах тощо. З XVI ст. походять найдавніші з відомих в Україні монастирських дзвіниць, які будували у вигляді веж, відокремлених від храмів. Дзвіницю завжди розташовували поблизу соборного храму, підкреслюючи її висотою його значущість [4, с. 267].

Вигляд монастиря визначальною мірою формували, крім архітектурних споруд, також монастирські сади, городи й цвинтарі. Вони теж мали важливий символічний зміст: сад і город нагадували про рай і про світ, благоліпно влаштований Премудрістю Божою; цвинтар же, навпаки, нагадував про сутність чернечого способу життя: чернець мертвий для мирського життя, його келія – його могила.

Усі будівлі в монастирі розташовувалися строго закономірно. Головною закономірністю, властивою усім православним монастирям, є концентричність зон забудови. Це означає, що собор завжди розташовувався в центрі території, на найвищому місці. Поряд з ним були трапезна й дзвіниця, далі – корпус настоятеля і братські келії. У зовнішній смузі – господарські будівлі й гостинні двори, на яких приймали прочан. Усе це добре видно на планах багатьох монастирів. Така концентричність зон забудови відповідає середньовічним християнським уявленням про структуру світобудови – замкнутого, теоцентричного універсума, що прагне до Бога.

Третім принципом було виділення собору не тільки за розташуванням, величиною і висотою, а й за архітектурним вирішенням. Тому соборні храми завжди багатроверхі (до 25 верхів, як у соборі Святої Софії, Премудрості Божої у Києві). Більшість монастирських соборів були скромнішими, усього лише трибаними або п'ятибаними, але й завдяки цьому вони різко вирізнялися в архітектурному оточенні.

Отже, наведені паралелі дають достатньо підстав для висновку про те, що наші предки вважали монастир подобою, земною моделлю небесного Єрусалима, тому свято підкреслювали красу як архітектурними формами, так і наповнювали неземною Божественною красою весь монастирський ансамбль. У загальноєвропейському контексті українські монастирі були унікальним явищем – не лише духовно-релігійним, а й суспільним, історичним, культурним та науковим.

Список використаних джерел

1. Брайчевський М. Приєднання чи воз'єднання. Переяславська рада 1654 р. Київ: Смолоскип, 2003. 2. Клімов В. Українські православні монастирі та чернецтво: позиція в національній історії: монографія. Київ: Інститут філософії НАН України, 2008. 406 с. 3. Пам'ятки архітектури й містобудування України // Довідник Державного реєстру національного культурного надбання / В. Вечерський та ін.; за ред. А. Мардера та В. Вечерського. Київ: Техніка, 2000. 380 с. 4. Кілессо С. Архітектурні та мистецькі скарби Богданового краю. Київ: Техніка, 2000. 360 с. 5. Літопис Самовидця // Українська література XVIIст. Київ: Наукова думка, 1987.

Referenses

1. Braichevskiy M. Pryiednannia chy voz'iednannia. Pereiaslavska rada 1654 r. [Joining or reuniting. Pereiaslav Council 1654]. Kyiv: Smoloskyp, 2003. 2. Klimov V. Ukrainski pravoslavni monastiri ta chernetstvo: pozytsiia v natsionalnii istorii [Ukrainian Orthodox Monasteries and Monasticism: Position in National History]: monohrafiia. Kyiv: Instytut filosofii NAN Ukrainy, 2008. 406 s. 3. Pamiatky arkhitektury y mistobuduvannia Ukrainy [Architectural and Urban Planning of Ukraine]. Dovidnyk Derzhavnoho reiestru natsionalnoho kulturnoho nadbannia / V. Vecherskyi ta in.; za red. A. Mardera ta V. Vecherskoho. Kyiv: Tekhnika, 2000. 380 s. 4. Kileso S. Arkhitekturni ta mystetski skarby Bohdanovoho kraiu [Architectural and artistic treasures of Bogdanovsky edge]. Kyiv: Tekhnika, 2000. 360 s. 5. Litopys Samovydtzia [Chronicles of the Samoydets]. Ukrainska literatura XVIIst. Kyiv: Naukova dumka, 1987.

Yulia Gutsalyuk, Oksana Sviderska

GENERAL FEATURES AND BASIC PRINCIPLES OF CREATION OF UKRAINIAN MONASTERS

The main conditions and features of formation of Ukrainian monasteries are analyzed. The main types of monasteries, specific features of life and work of the monks, their role in religion life are described. Sense of tolerance and obedience in the context of the religious world is analyzed.

Key words: austerity, monastery, monk, obedience, tares, tonsure.